

بررسی میدانی تطبیق نقوش قالی استان زنجان

مریم قاسمی اندرود

کارشناس فنی صنایع دستی و کارشناس پژوهش‌های هنرهای سنتی مدیریت میراث فرهنگی استان

زنجان

مقدمه

قالی یکی از هنرهای اصیل و ارزشمند و زائیده ذهن خلاق، ذوق ابتکار هنرمندان ایرانی بوده و هست. این هنر - صنعت گرانبها در استان زنجان نیز از قدیم‌الایام همپای سایر مناطق ایران زمین رواج داشته است. قالی استان زنجان در طرحهای متنوع موجود است به طوری که هر منطقه طرح و نقش مخصوص به خود دارد. برای شناسایی انواع طرحهای اصیل استان برای کاربردهای آموزشی، پژوهشی و کاربرد آن در برنامه‌ریزی‌های آتی هنر - صنعت فرش در ایران، محقق به بررسی میدانی کارگاههای قالیبافی بیش از ۴۵ روستا و مراکز خرید و فروش فرشهای سنتی و اصیل خود استان و مجموعه‌های خصوصی اقدام نمود. یافته‌ها، انواع نقوش به کار رفته در استان و تفاوتها و تشابههای نقوش مناطق مختلف استان را بیان می‌کند. مهم‌ترین این طرحها در ذیل اجمالاً توضیح داده شده است. نیز باید گفت که نقوش قالی استان از نظر ترکیب کلی شامل: چهار طرح بندی، محرّمات، شکارگاه و لچک ترنج بوده و هر دسته نیز از زیرمجموعه‌هایی تشکیل شده

است و اکثر طرحها و نقشهای موجود براساس ادراکات ذهنی و بر مبنای اشکال هندسی است. همهٔ پاسخ‌دهندگان و بافندگان خانمهای باسابقه‌ای بودند و برای حفظ امانت هر آنچه آنها نظر داده‌اند بیان شده است.

همچنان‌که در بالا آمده است نتایج این تحقیق می‌تواند در بررسی تحول قالی در استان زنجان، شناسایی انواع نقوش اصیل استان و احیاء نقشه‌های سنتی فوق، مراکز آموزشی و پژوهشی، هنرمندان و صنعتگران به‌کار آید.

بررسی نقوش از نظر ترکیب کلی

نقوش رایج در قالی استان زنجان از نظر ترکیب کلی متن، به پنج دستهٔ قالب قابی، بندی، محرمات، شکارگاه و لچک ترنج تقسیم می‌شود و هر دسته نیز زیرمجموعه‌هایی دارد که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم.

۱- طرح قالب قابی

در این طرح، نقشمایه‌های گیاهی، حیوانی و ... در داخل قابهای چند ضلعی محصور شده است و در سراسر متن قالی تکرار می‌شود و به‌علت به‌کارگیری قابهای مذکور بدین نام خوانده می‌شود. این طرح در تعداد محدودی از روستاهای استان زنجان رواج دارد و تنها نمونهٔ به‌دست آمده در این پژوهش متعلق به روستای تشویر است.

۲- طرح بندی (واگیره‌ای)

منظور از استعمال واژهٔ بندی این است که قطعه‌ای کوچک از یک طرح در سرتاسر فرش چه از جهت طول و چه عرض تکرار شود. چون این قطعات در مرحلهٔ تکرار به هم می‌پیوندند آن را «بندی یا واگیره» می‌نامند.^۱ این طرح در چند روستای استان زنجان از جمله روستای سهرورد، هندی کندی، تشویر و شهرک رواج دارد و با توجه به طرح نقشمایه به نامهای ذیل خوانده می‌شوند.

۲-۱ طرح بوته

معنی لغوی بوته در فرهنگ دهخدا چنین آمده است: بوته رستنی پرشاخ و برگ را گویند که بسیار بلند نشود و به زمین نزدیک باشد؛ بوته نقشمایه‌ای است تجرید یافته که در کلیه صنایع دستی ایران از جمله قالیبافی استفاده می‌شود. این طرح به شکلهای مختلف در اکثر مناطق قالیبافی ایران از جمله تبریز، کاشان، سنندج، قائنات، قم و ... رواج دارد. با توجه به علاقه مردم ایران به نوآوری اشکال هندسی و پیچیده، انواع گوناگون بوته را به وجود آورده‌اند. بوته از نظر اندازه، شکل و خطوط تزئینی فرعی مختلف است از جمله: بوته جقه، بوته ترمه (کاج متوسط)، بوته میری (کاج کوچک)، بوته خرقه‌ای (کاج بزرگ)، بوته بادامی یا کاج بادامی شکل، بوته‌ای کاج، بوته برگ درختی است تجرید یافته یا کاج بزرگی که کاج کوچکی از آن بیرون آمده است.^۳ طرح بوته‌ای کاج به شکل میوه درخت کاج است و آن را به آتش مقدس، کاج بادام، گلابی، کیسه چرمی و مشت بسته نسبت می‌دهند.

پژوهشگران معتقدند که انواع طرح بوته از طبیعت الهام گرفته شده است و مثلاً بوته جقه درخت سروی است که بر اثر باد سر خم کرده است یا مرغی است که سر در سینه فرو برده یا زنی که چادر بر سر دارد و سر در گریبان کرده است.^۴

این طرح یکی از طرحهای رایج در قالی روستای سهرورد است و به نام «بوته ترمه» خوانده می‌شود. در این طرح در کنار هر بوته بزرگ بوته کوچکی وجود دارد (طرح بوته مادر و بچه) که به صورت ردیفهای منظم و موازی در سراسر زمینه بافته می‌شوند و داخل بوته‌ها نیز با گل و برگهای ساده مزین شده است که زیبایی چشمگیری به قالی می‌دهند. (تصویر ۱)

۲-۲ طرح گل فرنگ

این طرح، ترکیبی از طرحهای اصیل ایرانی با گلهای طبیعی مخصوصاً گل سرخ است. ° طرح گلفرنگی که در روستای شهرک (از توابع زرین‌آباد) متداول است لچک ترنج ندارد و نقشمایه اصلی این طرح، گل سرخ ساده شده است که به‌طور منظم و موازی در متن قالی بافته می‌شود. (تصویر ۲)

۲-۳ مانقال نقشی (نقشه منقل)

این طرح از نقوش رایج در قالی روستای هندی کندی است و به علت به کارگیری طرح ساده شده منقل، بافندگان منطقه آن را بدین نام می خوانند. این طرح جزء نقوش واگیره‌ای است که نقشمایه منقل به صورت انتقالی در سطح متن تکرار شده است. (تصویر ۳)

۳- طرح محرمات

طرح محرمات به طرحهایی اطلاق می‌شود که قطعاتی از یک نقشه در طول فرش تکرار می‌گردد و عرض فرش متن به چند ردیف تقسیم می‌شود و هر ردیف آن از رنگ و طرح مشخص از ابتدا تا انتهای فرش ادامه پیدا می‌کند و به‌طور راه-راه ترسیم می‌گردد.^۶

یکی از نقشهایی که در قالی روستای اغوزلو (از توابع خداآینده) رواج دارد نقش محرمات، با حاشیه شاه عباسی است و به دلیل به کارگیری طرح شاه عباسی در حاشیه به نقشه «شاه عباسی» معروف است.

در این طرح یک ردیف نقشمایه ساده شده داس (اوراخ چا) و گل به صورت انتقالی و در ردیف بعد گل‌های ساده شده به طور انعکاسی در طول زمینه تکرار شده است. در قسمت حاشیه نیز نقش ختایی با گل‌های شاه عباسی تکرار شده است. (تصویر ۵)

شاه عباسی: گل‌هایی است که به نظر پژوهشگران از گل انار اقتباس شده و بزرگ‌تر از بقیه گل‌های به‌کار رفته در طراحی قالی است و وجه تسمیه آن به اوج رسیدن زیبایی آنها در دوران صفویه به‌خصوص زمان شاه عباس است.

ختایی: طرح تجریدیافته یا ساده‌شده حالت‌های طبیعی گیاهان است که به ابتکار هنرمند به‌صورت خط‌های منحنی و متوازی در کنار هم قرار گرفته است و براساس شیوه‌های سنتی ایران با یکدیگر آمیخته می‌شود و هنری پر رمز و راز به نمایش می‌گذارد.

۴- طرح شکارگاه

این طرح که جنگل، مرغزار، چمنزارهای وسیع و انواع حیوانات از جمله پرندگان را نمایش می‌دهد یادگار دوره صفویه و مربوط به مکتب شاه عباسی است. در این طرح، سوارانی با همراه داشتن آلات جنگی چون تبر، نیزه و شمشیر به دنبال شکار بوده و اشکال حیوانات، درختان جنبه تخیلی به خود می‌گیرد. در قالی شکارگاه معمولاً حاشیه بافته نمی‌شود و تقارن وجود ندارد اما چنانچه حاشیه‌ها بافته شود بسیار زیبا و دل‌پسند و ظریف خواهد بود. گروه‌های فرعی این طرح عبارتند از: ۱- شکارگاه درختی؛ ۲- شکارگاه لچک ترنج؛ ۳- شکارگاه قالبی؛ ۴- شکارگاه سرتاسری.^۷

این طرح جزء نقوش قالی شهر زنجان است و اغلب به‌صورت سرتاسری و ترنج‌دار بوده و همراه با حاشیه پهن و باریک بافته می‌شود که این امر موجب زیبایی قالی می‌گردد. ماهی، شیر، مرغابی، آهو، گوزن و انواع پرندگان از جمله حیواناتی هستند که در قالی شکارگاه شهر زنجان به چشم می‌خورد. (تصویر ۵)

۵- طرح لچک ترنج

طرح لچک ترنج زیباترین طرح ایرانی است که نخستین بار در قرن پانزدهم میلادی به عنوان طرح جلدی برجسته چرمی مورد استفاده قرار گرفت و در دوره صفویه (قرن ۱۶ میلادی - ۱۰ قمری) در قالیبافی به کار رفت و تاکنون صدها نمونه متنوع ابداع شده است که هرکدام باورها و مشاهدات بافندگان و طراحان ایرانی را بیان می‌کند.^۸

ترنج: ترنج نقش وسط فرش است که همچون جزیره‌ای خوش نقش و نگار در میان دریای زمینه قرار دارد.

برخی اوقات از تکرار ترنجهای در متن قالی، نقشه جالبی پدیدار می‌شود که به ترنج‌بندی معروف است. در دو طرف ترنج کلاله‌هایی به نام سر ترنج قرار دارد که گاهی این کلاله‌ها در اطراف ترنج نیز دیده می‌شود. در مواردی ترنج در زمینه قالی نفوذ کرده است که به قسمت نفوذی «مداخل» گویند. ترنجهای از نظر شکل، تعداد و اندازه انواع گوناگون دارد.^۹

لچک: (گوشه، کنج) شکل سه‌گوشی است که در چهار طرف قرار می‌گیرد و معمولاً معادل نقش ترنج است و در زیبا کردن نقش موثر بوده و زمینه فرش را به اشکال گوناگون از جعبه مربع، مستطیل، بیضی و دایره تبدیل می‌کند. لچکها نیز از نظر تعداد، تطبیق طرح و رنگ و نقشمایه با ترنج، متنوع هستند.

شایان ذکر است که در صورتی که لچک از نظر نقش، رنگ و ابعاد $\frac{1}{4}$ ترنج باشد طرح را «لچک ترنج» می‌نامند و در مواقعی که لچک از جهات مختلف از جمله ابعاد نقش با ترنج مغایرت داشته باشد طرح لچک ترنج نامیده می‌شود.^{۱۰}

با بررسی نقوش قالی استان زنجان دانستیم که طرح لچک ترنج از رایج‌ترین و متنوع‌ترین نقوش استان بوده و با توجه به تعداد ترنج، رنگ، نقشمایه، محل بافت، نوع سر ترنج، زائده موجود در ترنج و نقش حاشیه پهن به نامهای مختلف خوانده می‌شود.

گفتنی است که ترنج در اصطلاح بافندگان استان زنجان «گول» (برکه) خوانده می‌شود. در ذیل انواع طرحهای لچک ترنج قالی استان زنجان را معرفی می‌کنیم.

۱- ۵ اوج گول (سه ترنج)

این طرح در برخی از روستاهای استان از جمله روستای عرفشه بلوچ (از توابع شهر زنجان) متداول بوده و از سه ترنج تو در تو و سر ترنج تشکیل شده است و به همین علت آن را «اوج گول» می‌نامند. در این طرح، ترنج به شکل شش ضلعی است و زمینه و ترنج با نقوش گیاهی، حیوانات یا نقوش ساده حیوانی، گیاهی و اشیا مزین شده است. (تصویر ۶)

۲-۵ قره گول (ترنج سیاه)

این طرح که جزء نقوش قالی روستای داپائلو (از توابع خدابنده) است شامل دو ترنج شش ضلعی و تو در تو است و با توجه به اینکه برای بافت زمینه ترنج بزرگتر اغلب از رنگ تیره از جمله سرمه‌ای استفاده می‌کنند نام این نقش را «قره گول» می‌نامند. (تصویر ۷)

۳- ۵ آغ گول (ترنج سفید)

این طرح که در روستای حاج ارش (از توابع شهر زنجان) رواج دارد از دو ترنج تو در تو تشکیل شده است که اغلب دیواره‌های کنگره‌دار دارد و به علت اینکه معمولاً برای بافت دیواره‌های یکی از ترنجها یا هر دو آنها از پشم سفید رنگ استفاده می‌کنند آن را طرح «آغ گول» نامند. ترنجهای این طرح به شکل ۶ ضلعی و معمولاً بدون سر ترنج است. نقشمایه‌های آن نیز نقوش ساده شده ماهی، پرندگان، گیاهان و اشیای پیرامون بافته است. (تصویر ۸)

۴-۵ توقالی (سگک کمر)

این طرح که در روستای ارمغانخانه (از توابع شهر زنجان) رواج دارد شامل یک یا دو ترنج ۶ ضلعی و سرترنج است و به علت شباهت سر ترنجه‌ها به توقا، بافندگان بدین نام می‌خوانند. نقشمایه آن نیز شامل نقوش تجزیه‌یافته از جمله ماهی، گل، گنجشک، دوات، سیب، صندوقچه و غیره است. از ویژگیهای این طرح، وجود نقشمایه‌ای به نام جی قی ریخ (پاره پاره) است که در وسط ترنج نقش بسته است. (تصویر ۹)

۵-۵ توپوزلی (گرد)

توپوزلی نیز طرحی است شبیه توقالی که در روستای مشکین رواج دارد. علت نامیدن آن نیز سر ترنجهایی است که شبیه توپوز است. در این طرح نیز نقشمایه‌ای به نام جی قی ریخ (پاره پاره) در وسط ترنج مشاهده می‌شود و وجه تمایز آن با طرح توقالی وجود برخی از نقشمایه‌ها است از

جمله الدوز (ستاره)، کپنک (پروانه)، ایت ایاقی (پای سگ) یدی رنگ آینا (آیینۀ هفت رنگ).
(تصویر ۱۰)

۶-۵ خیردا بالیخ (ریزه ماهی)

این طرح در اغلب مراکز قالیبافی ایران رواج دارد و جزء طرحهای ایلی است. بنای این طرح به شکل لوزی یا گلهای چند ضلعی است که در اطراف آن نقش ماهی یا برگ می شود. شکل

لوزی آن نمادی است از حوض و ماهی اطراف نیز جزء اساطیر قدیم بوده و سمبل مهر و میترا است و بعد از اسلام به صورت برگ خمیده‌ای تغییر شکل یافته است.^{۱۱}

این طرح برحسب محل بافت و اندازه به نامهای مختلف خوانده می‌شود که در واقع نقوش قالی اقوام افشار زنجان است که در برخی از روستاهای استان از جمله مادآباد، ایلی بلاغ و قرد ناز (از توابع ماهنشان) و پرچین (از توابع خدابنده) رواج دارد. (تصویر ۱۱)

۷-۵ دیر سگلی گبه یا دهر گبسی (گبه دسته‌دار یا گبه تبردار)

این طرح که در روستای تیکمه‌داش متداول است از دو ترنج شش‌ضلعی تشکیل شده است. علت نامگذاری این طرح وجود اشکالی شبیه دسته و تبر است که در ترنج به چشم می‌خورد و چون این قالی درشت‌بافت است در اصطلاح محلی آنرا «دیر سگلی گبه» یا «دهر گبسی» می‌نامند. (تصویر ۱۲)

۸-۵ نقشه مادرهم

این طرح دو ترنج ۶ ضلعی تو در تو دارد و فاقد لچک است و نقشمایه آن شبیه طرح ریزه ماهی است با این تفاوت که نقشمایه ماهی بزرگ بوده و با فاصله در زمینه و ترنجهای پراکنده است. این طرح یکی از نقوش متداول در روستای آقچه قیا (از توابع خداآبنده) است. (تصویر ۱۳)

۹-۵ طرح فریدون

فریدون نام یکی دیگر از نقوش قالی روستای آقچه قیا (از توابع خدابنده) است. این طرح شامل یک ترنج چهارضلعی، دو سرترنج، و چهار لچک است. شکل سر ترنجهها شبیه قورباغه و اندازه تقریبی آنها نصف ترنج و گهگاه بیش از آن است. نقشمایه‌های آن نیز شامل نقوش تجریدیافته حیوانی، گیاهی و اشیاء پیرامون بافنده است. علت نامگذاری آن مشخص نیست و به نظر می‌رسد که فریدون نام شخصی است که این طرح را در منطقه رواج داده است. (تصویر ۱۴)

۱۰-۵ بونوزلی آغ گول (ترنج سفید شاخدار)

این طرح از نقوش رایج در قالی روستای تور کانه (از توابع سلطانیه) است که از دو ترنج شش ضلعی تودرتو تشکیل شده است. علت نامگذاری آن به کار بردن پشم سفیدرنگ در کناره‌های ترنج و وجود اشکال شاخ مانندی است که در قسمت بیرونی و درونی دیواره‌های ترنج قرار دارد. نقشمایه‌های آن نیز شامل نقوش ساده شده گیاهی، حیوانی و اشیای پیرامون است.

(تصویر ۱۵)

۱۱-۵ طرح و نقشه ده جلال

ده جلال روستایی است از توابع شهرستان خدابنده که طرح قالی آن به اسم روستا خوانده می‌شود. این طرح دو ترنج تودرتو دارد و در اغلب موارد، ترنج داخلی دارای سرترنج و ترنج بیرونی بدون سرترنج است. نقشمایه زمینه این طرح، ریزه‌ماهی و نقشمایه حاشیه پهن آن نیز نقوش ساده ماهی و گزنه است. گفتنی است که نقش حاشیه پهن قالی ده جلال یکی از علائم شناسایی نقش قالی این روستا بوده و با همین نام در نقوش قالیهای روستاهای مجاور متداول است. (تصویر ۱۶)

۱۲- ۵ طرح شگری

این نقش که در روستای اولنگ (از توابع سلطانیه) رواج دارد از یک ترنج و سرترنجهایی به شکل درخت تشکیل شده است. انتهای عرض زمینه این طرح با دو ترنج نیمه به دو قسمت مساوی تقسیم شده به طوری که سر ترنجهها به طور موازی در کنار هم قرار می گیرند. نقشمایه ای که در زمینه این طرح به کار رفته است، نقش ساده شده چنگ بوده و در قسمت ترنج نیز از نقش ماهی درهم استفاده می نمایند. معمولاً طرح نیمه ترنجهای به کار رفته در عرض زمینه نیز با نقش ترنج تفاوت داشته و اغلب شامل نقش پرندگان، گل، چنگ و پنجره شده است به علت اینکه در زمینه از پشم شگری رنگ استفاده می کنند بافندگان به آن طرح شگری می گویند. (تصویر ۱۷)

۱۳- ۵ سه متن ماهی

سه متن ماهی طرحی است که از سه ترنج تودرتو تشکیل شده و نقشمایه آن ریزه ماهی است و به علت به کارگیری طرح ریزه ماهی در زمینه هر سه ترنج آن را «سه متن ماهی» می نامند. این طرح جزو نقوش قالی شهر زنجان بوده و اخیرا نیز در روستای بیدگینه متداول شده است. (تصویر

(۱۸

۱۴- ۵ دو متن ماهی

این طرح مانند طرح سه متن ماهی است با این تفاوت که به جای سه ترنج دو ترنج دارد. این نقش نیز از نقوش رایج در شهر زنجان است. (تصویر ۱۹)

۱۵- ۵ قوچ بونیزی (شاخ قوچ)

این طرح یکی از طرحهای اصیل روستای قلقتون (از توابع شهرستان زنجان) بوده و از دو یا سه ترنج تودرتو تشکیل شده است. در مرکز این طرح نیز یک چهارضلعی یا هشتضلعی کوچک وجود دارد که به اصطلاح محلی آن را آینا (آینه) گویند.

یکی از ویژگیهای خاص این طرح شکل ترنجهای آن است به طوری که ترنج بزرگتر از یک مستطیل و دو مخروط ناقص (لوزی مانند) تشکیل شده است و ترنج وسطی نیز ترکیبی از مستطیل و دو مثلث است و در چهار گوشه مستطیل نقش ساده شده شاخ قوچ قرار دارد و به همین علت، نام طرح را «قوچ بوینوزی» می نامند. این طرح لچک ندارد و نقشمایه های ترنجهای زمینه متشکل از نقوش ساده شده گیاهی، حیوانی و اشیای پیرامون است. از خصوصیات دیگر این طرح وجود نقش خاصی است که در انتهای وسط عرض زمینه قالی قرار داشته بافندگان آن را «قندان» می نامند. (تصویر ۲۰)

۱۶- ۵ فتحی خان گی لانداری (حاشیه فتحی خان)

فتحی خان گی لانداری طرح نمونه‌ای از حاشیه پهن متداول در قالی روستای قلتون است و چون این طرح را فردی به نام فتحی خان - از بافندگان محلی - بدین نام می‌خوانند. (تصویر ۲۱)

۱۷- ۵ گوشلی گی لانداری (حاشیه گنجشک‌دار)

این طرح یکی از نقشه‌های حاشیه پهن قالی روستای قلتون است و به علت استفاده از نقشمایه تجریدیافته گنجشک (گوش) به اصطلاح محلی آن را «گوشلی لانداری» (حاشیه گنجشک‌دار) می‌نامند. (تصویر ۲۲)

۱۸-۵ طرح چارغد (روسری)

به طور کلی (روسری) نام نقشی است که در قالی برخی از روستاها از جمله قتلون، زنگین (از توابع شهرستان زنجان) مادآباد، و قره گل (از توابع ماهنشان) تله گرد، خانجین (از توابع زرین آباد) رواج دارد. این نقش در وسط زمینه قالی قرار گرفته است.

در واقع طرح چارغد از نقش روسری اقتباس شده است و بنا به قول بعضی از بافندگان، روسری مذکور از روسیه وارد شده، برخی دیگر نیز عقیده دارند که روسری از سوغاتیهای مکه است که یکی از اهالی به آن منطقه آورده است. (تصویر ۲۳)

۱۹-۵ مادآباد نقشسی (نقشه مادآباد)

مادآباد نام روستایی است از توابع شهرستان ماهنشان که طرحهایی از قالی بدین نام خوانده می‌شود. این طرح اغلب شامل یک یا دو ترنج شش ضلعی است. حاشیۀ دور ترنجهای مضرس (دانه‌دار) بوده و داخل ترنج نیز طرح چارغد نقش بسته است. نقشمایۀ زمینه و ترنجهای نیز ریزه‌ماهی است و ترنجهای اغلب فاقد سرترنج هستند.

این طرح متشکل از یک شش ضلعی است که در وسط آن یک چهارضلعی یا هشت ضلعی قرار داشته و مابین آنها به قطعات کوچک تر تقسیم شده است و در هر قطعه، نقشمایه‌هایی به چشم می‌خورد. این طرح در روستاهای گلجه (از توابع شهرستان زنجان)، قره‌گل (از توابع ماهنشان) رواج دارد. (تصویر ۲۴)

۲۰- ۵ (لالا نقشی) طرح لاله

این طرح از نقوش رایج در قالی روستای شهرک (از توابع زرین‌آباد) و متشکل از یک ترنج است. این طرح سرترنج ندارد و زمینه آن با نقشمایه ماهی و ترنج آن با نقشمایه‌هایی از گل لاله ساده شده مزین گشته است و علت نامگذاری آن نیز وجود همین نقشمایه‌هاست. (تصویر ۲۵)

۲۱- ۵ طرح بیدگینه یا حاجی گبسی (گبه حاجی)

بیدگینه نام روستایی است از توابع شهرستان زرین‌آباد که نقش قالی آن بدین نام خوانده می‌شود و قالیهای آن شهرت خاصی دارد. نام دیگر این طرح «حاجی گبسی» است. بنا به گفته بافندگان، این طرح را یکی از حاجیان منطقه رواج داده است و به همین علت آن را بدین نام می‌خوانند. این طرح از ترنج، سرترنج و چهار لچک تشکیل شده است. از ویژگیهای قالی این روستا ریزبافت بودن و وجود نقشمایه‌های متنوعی از نقوش ساده شده حیوانی، گیاهی و اشیای پیرامون بافنده است که در زمینه و لچک و ترنج نقش بسته است.

برخی از نقشمایه‌های آن عبارتند از: انواع بالون، انواع آفتابه، گیلان، ستاره، سیب، دست، شاخ، گل پنج پر و غیره. این نقش در روستاهای خانجین و ایچ نیز رواج دارد. (تصویر ۲۶)

۲۲- ۵ دوه بویونی (گردن شتر)

این طرح از طرحهای حاشیه‌قالی برخی از روستاهای شهرستان آب‌بر طارم از جمله روستاهای هندی‌کندی و تشویر است. علت نامگذاری آن به‌کارگیری نقش تجریدیافته شتر و تأکید بر گردن این حیوانات است.

این طرح متشکل از لچک ترنج بوده و ریزنقشهای آن شامل نقوش ساده شده حیوانی، گیاهی پیرامون است. (تصویر ۲۷)

۲۳- ۵ طرح مهاجر

این طرح شامل لچک و ترنج است و در روستاهای امین آباد سارمساخلو، گلجه، دوسران، عرفشه، بلوغ، کوسه لر رواج دارد. این طرح برحسب نوع نقشمایه ترنج به دو نوع ساده مهاجر و ایلانی مهاجر تقسیم می شود که در ذیل به شرح آن می پردازیم. بنا به قول بافندگان منطقه این نقش را مسافران از کاظمین (عراق) وارد کرده اند و به همین دلیل آن را مهاجر می نامند.

۱- ۲۳- ۵ ایلانی مهاجر (مار مهاجر)

نمونه ای از طرح مهاجر است که به علت به کارگیری نقشمایه تجریدیافته مار در ترنج، آن را بدین نام می خوانند. این طرح متشکل از ترنج و سرترنج چهارضلعی است که در گوشه های آن یک یا چند زائده (گونیا مانند) وجود داشته و اشکال متنوعی را ایجاد می نماید. لچکهای آن نیز اغلب به شکل مربع یا مستطیل بوده و در امتداد آنها اشکالی مانند مثلث یا زائده مشاهده می شود و زمینه این طرح اغلب ساده بوده و گهگاه مزین به چند نقشمایه حیوانی یا گیاهی است. (تصویر ۲۸)

۲-۲۳-۵ ساده مهاجر

ساده مهاجر نمونه دیگری از طرح مهاجر است. این طرح کاملاً شبیه ایلانی مهاجر است با این تفاوت که نقشمایه ترنج آن نقوش ساده گل و اشیاء است. (تصویر ۲۹)

۲۴- ۵ طرح افشار

افشار نام اقوامی است که از دوران زندیه در شهر زنجان ساکن بودند. قالی افشار را که قوم افشار می‌بافتند از نظر ظرافت و زیبایی، اصالت رنگ و نوع مصالح بافت یکی از قالی‌های مهم ایرانی است و به همین نام در سطح استان رواج یافته است.^{۱۲}

طرح افشار متشکل از دو یا سه ترنج شش‌ظلعی و نقشمایه‌های زمینه و ترنجهای نیز ریزه‌ماهی است. (تصویر ۳۰) این طرح با توجه به نقش حاشیه پهن انواع مختلفی دارد که در ذیل به معرفی آنها می‌پردازیم.

۱- ۲۴- ۵ طرح افشار با حاشیه شاه عباسی

حاشیه این طرح شامل نقوش ختایی است که به صورت انتقالی انعکاسی در سراسر حاشیه تکرار می‌شود. نظر به اینکه مهم‌ترین و اصلی‌ترین جزء ختاییها گل‌های شاه عباسی هستند به همین علت، در بین بافندگان به این نام خوانده می‌شود. این طرح در برخی از روستاهای استان زنجان از جمله روستای قره‌ناز (از توابع ماهنشان) متداول است. (تصویر ۳۱)

۲- ۲۴- ۵ طرح افشار با حاشیه شکارگاه

این طرح در روستای زنگین (از توابع شهر زنجان) رواج داشته و نقشمایه حاشیه آن گیاهان و حیواناتی است که در داخل قابهایی محصور شده و به طور انتقالی در حاشیه تکرار می‌شود. (تصویر ۳۲)

۳-۲۴-۵ طرح افشار با حاشیه قوش قیراخ (حاشیه گنجشک‌دار)

این طرح نیز نمونه‌ای از نقوش قالی افشار است. طرح حاشیه پهن آن متشکل از نقش ساده شده گنجشک است و به همین علت به قوش قیراخ معروف است. این طرح بیشتر در روستاهای قره‌ناز (از توابع ماهنشان) متداول است. (تصویر ۳۳)

۴- ۲۴- ۵ طرح افشار با حاشیه فرهاد میرزایی یا چایدانی

طرح حاشیه پهن این نقش شبیه اسلیمی دهان اژدری است که به نام حاشیه فرهاد میرزایی یا چایدانی معروف شده است و علت نامگذاری آن هنوز مشخص نیست ولی به نظر می‌رسد که فرهاد میرزایی نام رواج‌دهنده یا طراح آن باشد یا به علت شباهت آن به کتری (چایدان) به این نام معروف شده است. این طرح در روستای قره‌ناز (از توابع ماهنشان) و شهر زنجان رواج دارد. این طرح در گذشته به صورت ساده بوده و امروزه تزئیناتی به آن اضافه شده است. (تصویر ۳۴)

۲۵- ۵ طرح اسلیمی^{۱۳}

این طرح یکی از نقوش حاشیه پهن قالی روستای سهرورد (از توابع خداآباده) است و به علت به کارگیری طرح اسلیمی آن را بدین نام می خوانند. در قالیهای این روستا طرح بسیار ساده است و به صورت انعکاسی در حاشیه تکرار می شود. (تصویر ۳۵)

اسلیمی دهان اژدری نمونه دیگری از اسلیمیها است که طراحان از دهان باز مار الهام گرفته‌اند و از تلفیق این فرم با نگاره‌های تزئینی این اسلیمی را به‌وجود آورده‌اند. این نوع اسلیمی از دو شاخه خمیده، که خلاف جهت یکدیگر هستند، تشکیل شده است و تفاوت آن با اسلیمی در قسمت انتهای دو شاخه خمیده است که خم دیگری نیز به آن اضافه می‌شود.

۲۶- ۵ نم اورنگی (نقشه مادرم)

این نقش در واقع همان طرح بوینزلی آغ‌گول است که در روستای تورکانده (سلطانیه) یکی از زنان روستایی به‌صورت ذهنی بافته است. این طرح به‌قول فرزندان زن بافنده به اسم نم اورنگی (نقشه مادرم) متداول شده است. (تصویر ۳۶)

۲۷- ۵ طرح حتم‌خانی یا حاتم‌خانی

این طرح یکی از نقوش قالی روستای تورکانده (از توابع سلطانیه) است که متشکل از دو ترنج تودرتوست. ترنج بزرگ‌تر مستطیل شکل بوده و در اضلاع طول آن زائده‌هایی مشاهده می‌شود. ترنج وسط نیز شامل سه شش‌ضلعی است که از قسمت طول به هم متصل شده‌اند. سرترنج بزرگ‌تر شبیه طاغ جناغی است. در چهار گوشه انتهای زمینه نیز نقش بوته به چشم می‌خورد. بنا به نظر بافندگان، این نقش را فردی به نام حاتم‌خان رواج داده است و به همین علت بدین نام می‌خوانند. (تصویر ۳۷)

۲۸- ۵ طرح توسباغا (لاک پشت)

این طرح یکی از نقوش حاشیه پهن قالی روستای قلتوق (از توابع زرین آباد) مادآباد، قره گل، ایلی بلاغ (از توابع ماهنشان) و زنگین (از توابع شهر زنجان) است. این نقش متشکل از طرح ساده شده لاک پشت و طرح دیگری است که در روستاهای مختلف به نامهای عرقچین، آلما (سیب) و آنیا (آینه) خوانده می شود. طرح مذکور به صورت انعکاسی در حاشیه تکرار می شود. (تصویر ۳۸)

پی‌نوشت‌ها

۱. سیاولی، جواد، *قالیهای زیبا و نفیس ایران*، انتشارات فرهنگسرا، ۱۳۷۰.
۲. دهخدا، علی‌اکبر، *فرهنگ فارسی لغت‌نامه*، انتشارات دانشگاه تهران.
۳. جزوه مختصری درباره صنایع دستی، سازمان صنایع دستی، ص ۲۸.
۴. دانشگر، احمد، *فرهنگ جامع فرش ایران*، چاپ علامه طباطبایی، نوبت اول، ۱۳۷۲، ص ۱۰۰.
۵. سیاولی، جواد، *قالیهای زیبا و نفیس ایران*، انتشارات فرهنگسرا، ۱۳۷۰.
۶. جزوه مختصری درباره صنایع دستی، سازمان صنایع دستی، ص ۲۹.
۷. دانشگر، احمد، *فرهنگ جامع فرش ایران*، چاپ علامه طباطبایی، نوبت اول، ۱۳۷۲، ص ۳۴۳.
۸. جزوه مختصری درباره قالیبافی، سازمان صنایع دستی، ص ۲۸.
۹. دانشگر، احمد، *فرهنگ جامع فرش ایران*، چاپ علامه طباطبایی، نوبت اول، ۱۳۷۲، ص ۱۵۷-۱۵۸.
۱۰. دانشگر، احمد، همان، ص ۱۵۸ و ۴۸۴.
۱۱. صور اسرافیل، شیرین، *فرش ایران*، انتشارات سیاولی، ص ۱۲.
۱۲. خالق مقدم، محمد، *استان زنجان سرزمین اقوام افشاری*، معاونت پژوهشی دانشگاه زنجان، نشر فرهنگ، ۱۳۸۰، ص ۳۴ و ۲۵۹.
۱۳. جبلی، حسن، *آموزش طراحی قالی*، نشر مؤسسه فرهنگی نوروز هنر، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۱۱۷.